

Kapitel 1:

En vejledning

til historien

Lidt introduktion

Mellem Fyn og Skåne ligger øerne Sjælland, Lolland, Falster og Møn. Øerne ligger i indsejlingen til Østersøen mellem det europæiske fastland repræsenteret af Jylland og Fyn på den ene side samt den skandinaviske halvø repræsenteret af Norge og Sverige på den anden side.

Øerne udgør tilsammen ca. 9.200 km², og de er i dag hjemsted for omkring 2,8 millioner mennesker. Fra og med 1. januar 2027 bliver Sjælland, Lolland, Falster og Møn samlet i en ny administrativ enhed ved navn Region Østdanmark. Det sker når Region Sjælland og Region Hovedstaden lægges sammen.

Men de fire øer har allerede i århundrede fungeret i et tæt samspil som en funktionel sammenhængende region. Samtidig har øerne altid været fyldt med politiske konflikter og økonomiske kontraster. Der er på mange måder langt fra Østerbros kaffebarer til gårdene på den lollandske lerjord. Og der er langt fra Nordsjællands villakvarterer til landsbyerne på Sydsjælland.

Det er denne bogs primære argument, at hvis vi for alvor skal forstå de kontraster, der præger regionen i dag, er det nødvendigt, at vi først forstår øernes fælles historiske udvikling. Eller med andre ord: Kun ved at se tilbage i fortiden kan vi forstå nutiden på øerne.

Til min personlige ærgrelse har jeg kunnet konstatere, at der desværre ikke er mange, der har beskæftiget sig med Sjælland, Lolland, Falster og Møns historie som en fælles region. Det er mit håb, at denne bog kan ændre ved dette. Formålet med bogen er således at bidrage til en større forståelse af øernes sammenhængende historie – fra istiden til moderne tid.

Til dette formål forsøger jeg i bogen at skabe en fælles fortælling om øernes historie. Jeg drager hertil relativt frit på viden og konklusioner, som historikere og forskere har tilvejebragt over årtier om dele af øernes udvikling. Det tillader jeg mig her, da fokus for bogen ikke er at skabe en detaljeret beskrivelse af alle elementer i øernes udvikling. Bogen præsenterer i stedet en overordnet fortælling om øernes udvikling i en lettilgængelig form og i et håb om, at mange kan få gavn af bogen.

De fire øer

Bogen fokuserer på de fire øer Sjælland, Lolland, Falster og Møn. Tilsammen udgør øerne både historisk og i dag en politisk og økonomisk integreret region. De fire øer er i dag forbundet med flere broer, men afstanden mellem dem er så kort, at der altid har været tætte relationer mellem dem.

Udviklingen på øerne er naturligvis også tæt forbundet med udviklingen i resten af landet. Men udviklingen på de fire øer kan alligevel med fordel studeres selvstændigt, da øerne på flere punkter har adskilt sig afgørende fra resten af landet. Derfor er regionen også historisk blevet anset som selvstændig fra øvrige regioner i Danmark. F.eks. havde de fire øer i mange hundrede år "sjællandske" love, der bl.a. adskilte sig fra Jyske Lov.

Sjælland, Lolland, Falster og Møn udgør de fire største øer i regionen. Men der er naturligvis også mange andre øer, herunder Amager, Sejerø, Bogø, Orø, Fejø og Femø. Bogen ser ikke bort fra disse øer, men deres størrelse og historiske betydning for hele regionen har været begrænset.

Bornholm bliver også en del af Region Østdanmark, men øen har sin helt egen historie, som ikke er dækket i denne bog.

Regional udvikling

Bogen beskæftiger sig med temaet "regional udvikling" på de fire øer. Regional udvikling skal i denne sammenhæng forstås som samfundsforandringerne på øerne gennem historien, herunder både økonomiske, politiske, geografiske, teknologiske og organisatoriske forandringer.

I bogens perspektiv skal den regionale udvikling på øerne endvidere forstås som en "evolutionær" proces. I denne proces er udviklingen tydeligt afhængigt af fortiden. Den sti, som udviklingen af samfundet indtil videre har taget, både skaber og begrænser den fremadrettede udvikling. Samtidig har den regionale udvikling i dette evolutionære perspektiv en retning. Vi bevæger os fra en type samfund til noget andet. F.eks. går øernes udvikling omkring 1800-tallet fra et udpræget feudalt landbrugssamfund mod et liberalt industrisamfund. Men der er ikke noget endeligt mål, som udviklingen af samfundet stræber imod. Der er heller ikke nogen overordnet styring af udviklingen. I stedet skabes udviklingen af en række forskellige aktører på øerne, som belyses i denne bog.

Det er både magtfulde grupper, organisationer og enkelte individer, der kan udgøre disse aktører. I middelalderen blev udviklingen i høj grad skabt af kongemagten, kirken og adlen. Senere opstår nye samfundsgrupper som borgere og arbejdere, der skaber en ny udvikling. Samtidig er der enkelte individer inden for alle disse grupperinger, der påvirker udviklingen. Det kan f.eks. være enkelte konger, adelige eller entreprenante erhvervsfolk.

Det er med de evolutionære briller, at historien om øernes udvikling fortælles i løbet af bogen. Fokus for de kommende kapitler er derfor særligt på de store forandringer i samfundet samt de aktører, der skaber dem.

Bogens opbygning

Bogen er inddelt i ti kapitler. Opdelingen i de ti kapitler følger både tidsperioder og de forskellige områder i regionen, som bogen beskæftiger sig med. Bogens fortælling er således ikke opbygget helt lineært, men springer nogle steder rundt i tiden for at forklare udviklingen i de enkelte områder af regionen.

Bogens fortælling starter i kapitel 2 med den tidligst kendte udvikling på øerne. I kapitel 2 belyses først den geologiske udvikling på øerne, der har skabt et fortrinligt landbrugsland, om end der er nogle forskelle på tværs af øerne. Herefter beskrives den helt tidlige samfundsudvikling fra istiden til jernalderen eller det, vi kan kalde "oldtiden". Der er stadig spor tilbage på øerne fra oldtidens samfund, men betydningen af oldtiden for øernes udvikling synes at være begrænset. De tidlige magtcentre fra jernalderen som Hoby på Lolland, Trykgevælde Å på Stevns og kongshallerne ved Lejre har tilsyneladende ikke haft stor påvirkning på de efterfølgende århundreders udvikling på øerne.

I kapitel 3 fortælles, hvordan meget af den bystruktur, som vi kender på Sjælland i dag, opstår i højmiddelalderen – dvs. for 900 til 1.000 år siden. Magten koncentrerer sig tidligt omkring Roskilde og Ringsted, der bliver gejstlige og politiske centre. En række andre større byer på øerne skabes i forbindelse med kongelige grundlæggelser af byerne. Det sker typisk ved strategisk valgte placeringer i beskyttede fjorde og ofte i sammenhæng med anlæggelsen af en borg, som f.eks. ved Vordingborg, Kalundborg og Korsør. Andre byer som Sorø og Næstved grundlægges i forbindelse med anlæggelsen af et kloster.

I kapitel 4 fortælles historien om skiftet i den politiske og økonomiske magt fra Midtsjælland til København og Nordøstsjælland. Skiftet begynder i senmiddelalderen og renæssancen i forbindelse med indførelsen af Øresundstolden. Men Københavns, Hillerøds og Helsingørs vækst fortsætter langt op i 1700-tallet. Det er dog København, som for alvor opnår storhed og status som Sjællands suverænt største by. København kommer til at huse både centraladministrationen, et universitet og rigets væsentlige handelsforbindelser. København bliver hele regionens ubestridte økonomiske centrum.

I kapitel 5 tager vi en tur til Sydhavsøerne, dvs. Lolland, Falster og Møn. Her fortælles om udviklingen af bystrukturen og magtkoncentrationer på øerne fra højmiddelalderen til 1800-tallet. Kapitlet beskriver, hvordan udviklingen på sydhavsøerne har en række fællestræk med udviklingen på Sjælland, men også at øerne både individuelt og tilsammen har fuldt forskellige udviklingsbaner. Sydhavsøerne bliver på Valdemarernes tid fuldt integreret i det danske rige, og de udgør vigtige handelspladser for handel med de nordtyske riger. Efter renæssancen var hele Falster i mange årtier ejet af forskellige enkedronninger. Men der er få spor tilbage på øen fra denne tid. Lollands landområder var derimod ejet af store adelige godsbesiddere, der har sat et tydeligt aftryk på øen. Møn var i en lang periode i kongernes besiddelse, hvilket ledte til nogle uheldige eksperimenter, der gjorde stor skade på øen.

I kapitel 6 er fokus på udviklingen i de fire øers landområder i middelalderen. Landbrug var siden bondestenalderen den primære erhvervsform, der dominerede hele regionen. I højmiddelalderen udvides landbruget markant, og der skabes mange nye landsbyer. Men i senmiddelalderen bliver øerne ramt af både klimamæssige, sundhedsmæssige, økonomiske og politiske katastrofer. Det leder til indførelsen af et feudalt system

i regionen med fæstebønder, der blev bundet til deres herremænds godsbesiddelser. I 1534 opstår der dog konflikt mellem klasserne i samfundet. Det leder til en større borgerkrig i regionen, Grevens Fejde, der vindes af kongemagten, som indfører reformationen og fuldstændig fjerner kirken fra dens magtposition.

Kapitel 7 beskriver udviklingen på landet efter reformationen og frem til 1700-tallets landboreformer. Efter reformationen øger adlen sin magt i regionen. Og selvom adlen senere også bliver udfordret af enevælden, så øger adlen løbende sit greb om bønderne i regionen. Det gjorde adlen rig. Men for bønderne på øerne blev livet hårdt, og de var samtidig af forskellige årsager væsentligt dårligere stillet end bønderne i Jylland og på Fyn. Til sidst bliver situationen uholdbar. Der gennemføres store reformer af landbruget, der har haft stor indflydelse på, hvordan landområderne ser ud i dag.

I kapitel 8 fortælles historien om den begyndende industrialisering på øerne. Den første industri på Sjælland blev etableret i 1700-tallet omkring forskellige vandløb og lavede primært tekstiler, krudt og knive. I 1800-tallet sker der en kraftig vækst i antallet af teglfabrikker, der producerer mursten, og som gør de nye huse i København, købstæderne og på landet langt bedre. Senere i 1800-tallet begynder dampmaskinen langsomt at blive udbredt på øerne, og en række nye industriforetagender igangsættes. Det sker først i København, der får mange nye virksomheder herunder en række meget store industrivirksomheder. Da voldene og demarkeringszonen rundt om København fjernes i midten af 1800-tallet, oplever byen en voldsom vækst, og de nye brokvarterer bliver hurtigt bygget.

Jernbanens efterfølgende udbredelse og den samtidige industrialisering på øerne er fokus for kapitel 9. Konturerne af jernbanenettet, som vi kender i dag, bliver i stort omfang etableret i perioden 1880 til 1920. Det forbinder København med købstæderne på øerne. De fleste bliver etableret som private fortagender, men ofte med staten, amter og kommuner som bidragsydere. I købstæderne udvikles der samtidig mange nye industrivirksomheder, såsom jernstøberier, maskinfabriker, bryggerier, tekstilfabrikker og til dels værfter i havnebyerne. Samtidig opstår en række nye stationsbyer, der oplever kraftig vækst, og i nogle tilfælde bliver lige så store som købstæderne.

I bogens sidste kapitel fortælles historien om landbrugets forandringer fra midten af 1800-tallet og frem til 1920'erne. Det er bl.a. en historie om mange store tørlægningsprojekter, hvor søer og fjorde blev tørlagt, således at jorden kunne opdyrkes som landbrugsland. Det lykkedes dog ikke altid. Kapitlet fortæller også historien om oprettelsen af hundredvis af små andelsmejerier på øerne, der kunne producere smør. Senere fulgte andelsslagterierne, om end der var væsentligt færre af dem. Endelig fortælles historien om udbredelsen af roeproduktionen på Sydsjælland, Lolland, Falster og Møn, der stadig præger landbruget i den sydlige del af regionen.

Om de sidste 100 år

Da jeg begyndte på denne bog, var det med en forventning om, at bogen kunne indeholde en beskrivelse af øernes historie fra oldtiden til nutiden. Men jeg måtte hurtigt sande, at jeg ikke ville kunne finde plads i bogen til at beskrive de sidste 100 års udvikling på Sjælland, Lolland, Falster og Møn med den detaljeringsgrad, som jeg gerne ville. Derfor slutter fortællingen om udviklingen af øerne i denne bog omkring 1920 – dvs. ca. 100 år før nutid.

Men det betyder bestemt ikke, at det seneste århundrede ikke har været væsentligt og definerende for øernes udvikling. I de seneste 100 år har øerne ændret sig til at blive en økonomi med mange serviceerhverv, store vejnet, forstæder, villakvarterer, boligblokke osv. Industrien er samtidigt blevet koncentreret på få, men yderst betydningsfulde virksomheder, der laver højt specialiserede produkter. Men hele den fortælling er ikke med i denne bog. Forhåbentlig vil der derfor en dag udkomme et "bind 2" som opfølgning på bogen, der række helt frem til etableringen af Region Østdanmark.

For nu er fokus på øernes historiske udvikling fra istiden til moderne tid, dvs. til overgangen til 1900-tallet. Det er denne udviklingshistorie, som det i første omgang er vigtigt, at vi forstår.

Med dette budskab: God læselyst.

Christian Kjær Monsson
Birkerød, 2025

Kapitel 2:

Øernes udvikling

fra istiden til

jernalderen

Fra istiden til vikingetiden

I dag forekommer Sjælland, Lolland, Falster og Møns placering og landskab så naturgivet, at det kan føles nærliggende at antage, at de altid har eksisteret i deres nuværende form. Men øerne og deres landskaber har ikke altid eksisteret. Øerne er i sig selv et resultat af en meget lang udviklingsproces.

Lige så naturligt som landskabet forekommer også befolkningens tilstedeværelse på øerne. Men mennesket har heller ikke altid beboet øerne. Og ligeledes har hverken det danske rige eller byerne på øerne eksisteret siden tidernes morgen. Der har været en fortid, en oldtid, hvor øernes landskab, samfund og infrastruktur har været helt anderledes end det, vi kender. I dag kan vi kun se få tegn på oldtiden på Sjælland og de øvrige øer. Men oldtiden, dvs. den tid, som vi ikke kender fra skriftlige kilder, har eksisteret i langt længere tid end den moderne tid.

I dette kapitel fortælles først en lynhurtig historie om udviklingen af Sjælland, Lolland, Falster og Møns landskab, der i høj grad er skabt af den seneste istid. Herefter fortælles historien om den helt tidlige udvikling i sten- og bronzealderen, da mennesket gjorde sit indtog på øerne og begyndte at opbygge samfund. Endelig fortælles om de første magtcentre på øerne, der opstod i jernalderen, men som i dag stort set er glemte.

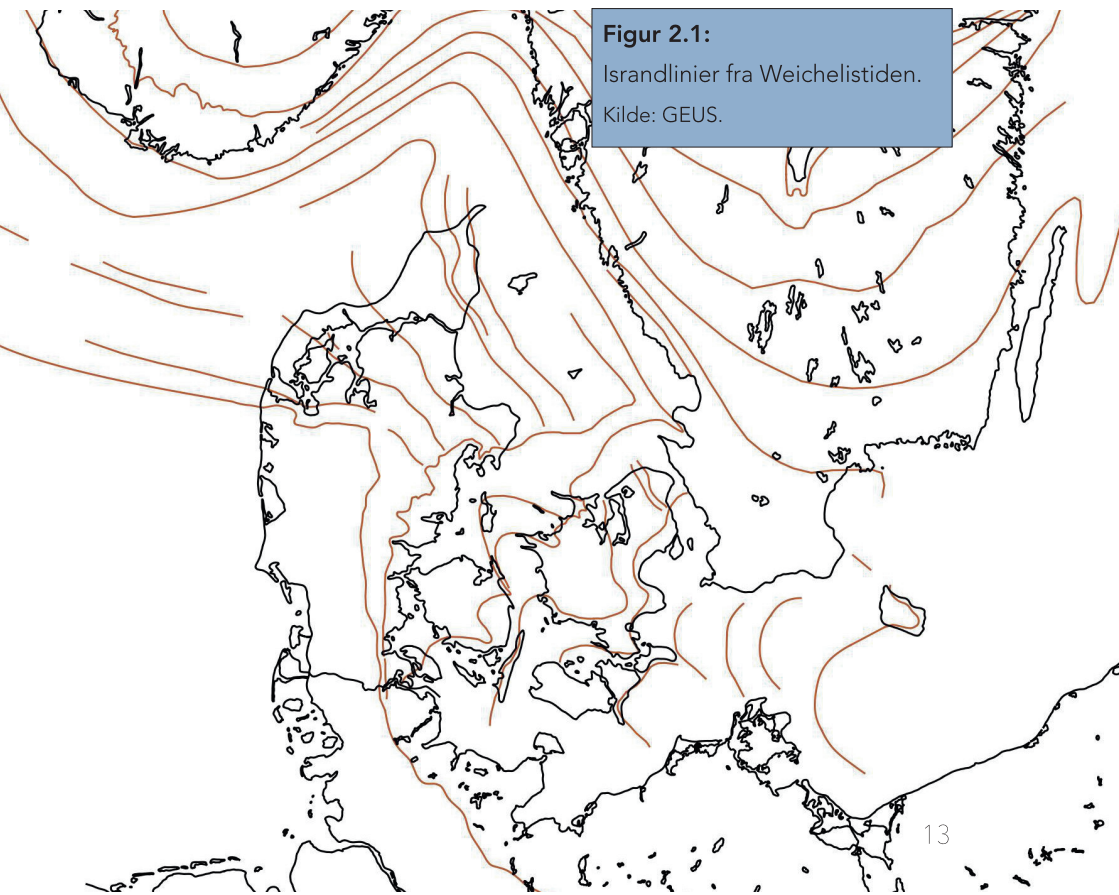
Gletsjernes indtog

Fra et geologisk perspektiv er Sjælland, Lolland, Falster og Møn, som vi kender dem i dag, i udpræget grad et resultat af den sidste istid, Weichsel-istiden. Selve Weichsel-istiden startede for omkring 115.000 år siden, men den når først sit højdepunkt i Danmark langt senere i den såkaldte Sen-Weichsel. I den periode spredtes fra Norge, Sverige og Baltikum en kæmpemæssig gletsjeriskappe ned over Danmark i flere fremstød. Gletsjerkappens udbredelse når omkring 21.000 til 17.000 år f.Kr. sit højdepunkt i Danmark, da gletsjeren via et stort fremstød fra nordøst når den såkaldte hovedopholdslinje. Hovedopholdslinjen går ned gennem Jylland, og fremstødet skabte Jyllands højderyg, herunder Ejer Bavnehøj og Himmelbjerget, ved at skubbe jord foran sig under udbredelsen af isen.

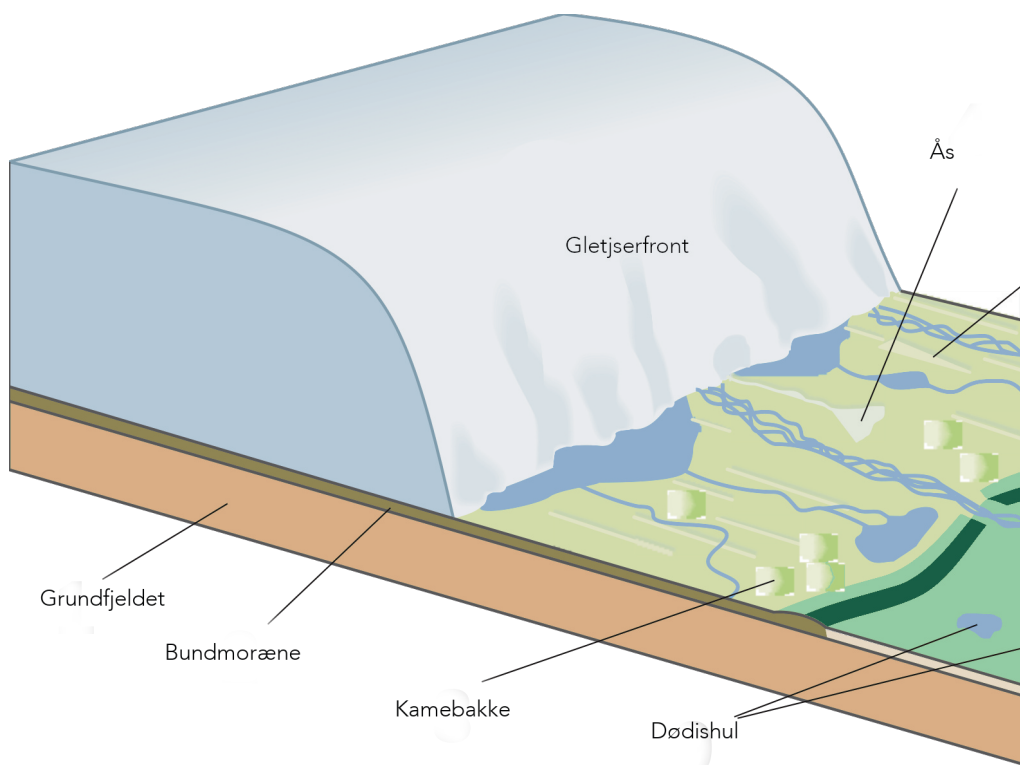
Figur 2.1:

Israndlinier fra Weichelistiden.

Kilde: GEUS.

Hele det område, der i dag udgør de fire øer, bliver totalt dækket af gletsjeren fra hovedfremstødet, hvilket i høj grad former jordforholdene og landskabet. I dag kan man derfor på Sjælland, Lolland, Falster og Møn næsten udelukkende se landskab, der er formet af Weichsel-istiden. Det landskab, der blev skabt af tidligere istider, er næsten helt forsvundet. Gletsjeren medtog og slæbte på sit fremstød materialer fra det tidligere overskredne land, der blev indesluttet under gletsjeren. Det dannede bl.a. de såkaldte bundmoræneflader under isen. Disse blev først synlige efter gletsjernes tilbagetog, men dækker i dag store dele af øerne som udjævnede eller let bølgede flader. Der er i dag store flade bundmoræneflader bl.a. på Lolland, mellem København og Ringsted, ved Stevns og på flere dele af Vestsjælland.

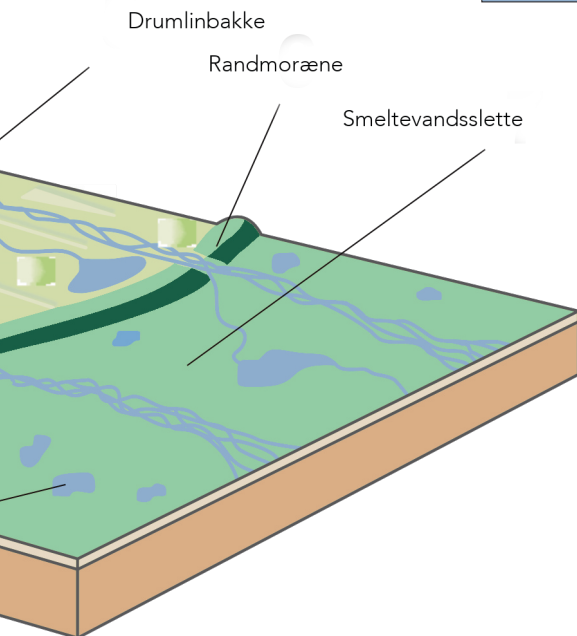
Fladerne består af en blanding af bl.a. ler, silt, sand, grus og sten. Særligt ler er vigtigt, da det indeholder større mængder kalium, magnesium og jern, hvilket skaber en særdeles god landbrugsjord med en høj ydeevne. Det er derfor også de førnævnte områder, der i dag har noget af den bedste landbrugsjord i Danmark.

Gletsjeren begynder omkring 18.000 år f.Kr. at smelte og fortrække fra Danmark. Men den vender ad flere omgange tilbage i nye isfremstød. I perioden 17.000 til 15.000 f.Kr. spredte flere fremstød sig fra Østersøen. I første omgang nåede det Østjyske Isfremstød, som navnet antyder, helt til Østjylland. De fire øer blev igen dækket af gletsjer.

Figur 2.2:

Glaciale Landskabsformer.

Kilde: Hans Hillewaert. Licens: CC BY-SA 4.0.

Landskaber formes

I perioden 16.000 til 15.000 år f.Kr. strømmer den såkaldte Bælthav-isstrøm ind over Sjælland. Isstrømmene antog flere mindre fremstød i buede "lobe"-former. Disse fremstød har skabt buede randmoræner og dermed de karakteristiske buede bakkelandskaber, der særligt findes i landområderne omkring Storebælt. Det gælder ikke mindst Odsherredbuerne og Røsnæs i Nordvestsjælland. Men også Hornsherred og Langelands landskaber er formentlig et resultat af Bælthav-isfremstød. Kun det nordvestlige Odsherred blev ikke dækket af Bælthav-isfremstødet. Det medfører, at denne del af Odsherred i dag har en noget anderledes jordsammensætning end resten af Sjælland. Generelt er jorden mere sandet og gruset, formentligt på grund af aflejringer fra smeltevand fra Bælthav-isstrømmen.

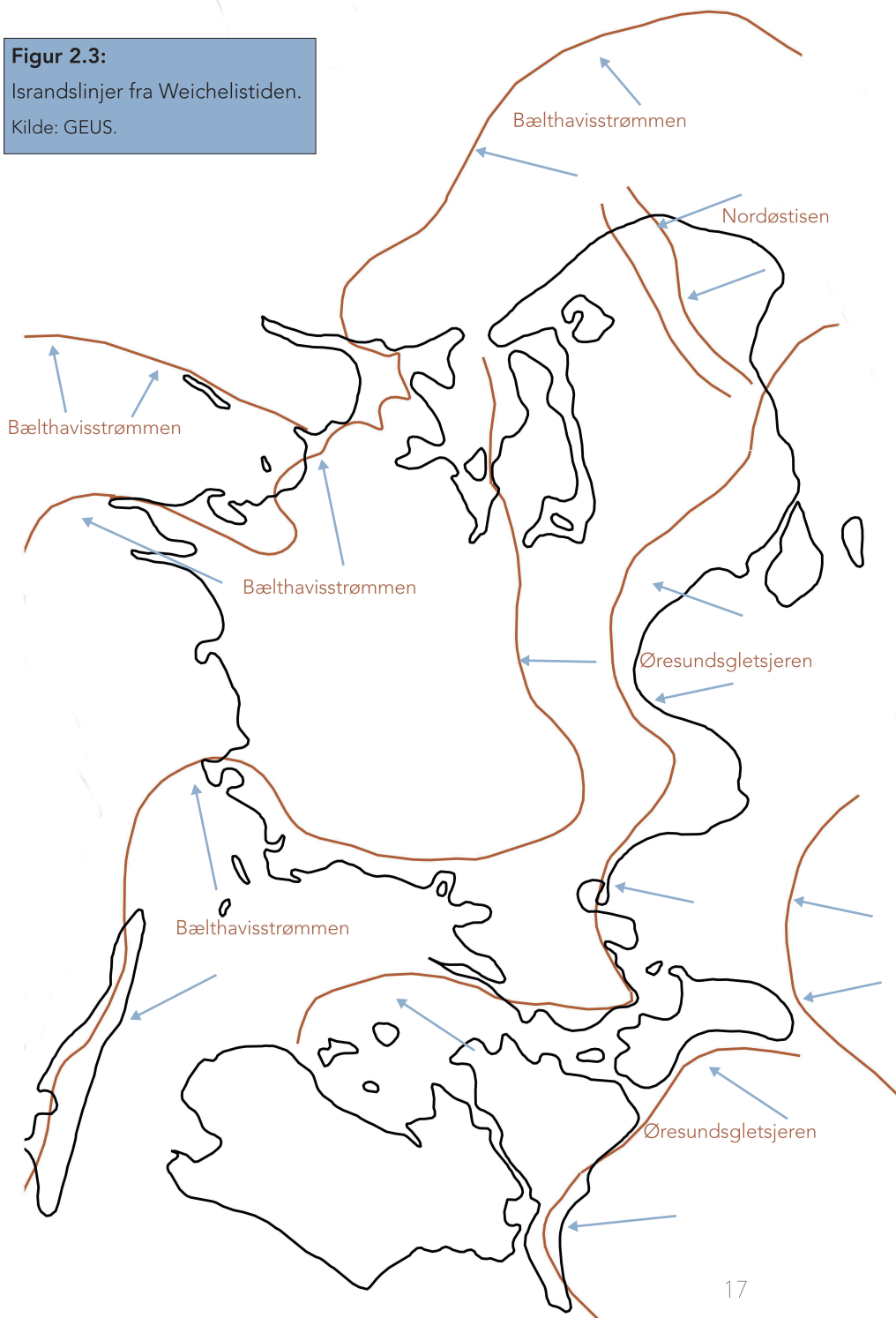
Da Bælthav-isfremstødet begynder at smelte, efterlades større mængder dødis, dvs. ismasser, der ikke var sammenhængende med den store iskappe, men blev liggende på jorden. Dødisen smeltede relativt langsomt, og smeltevandet skabte et let kuperet landskab med dale og bakker. Afsmeltningen af dødis har præget store dele af landskabet på Sjælland, ikke mindst på Midt- og Vestsjælland mellem Kalundborg, Holbæk og Lejre i nord samt Høng, Sorø og Ringsted i syd. I dette kuperede landskab har det historisk været mere vanskeligt at drive landbrug end på de store moræneflader.

De østlige dele af Sjælland samt Falster og Møn er i høj grad præget af de senere isfremstød fra den såkaldte Øresundsgletsjer, der strømmede ind over Øresund i perioden omkring 15.000 til 14.000 år f.Kr. Fremstødene dannede både landskaberne omkring Møns Klint samt Sjællands og Falsters østkyster.

Figur 2.3:

Israndlinjer fra Weichelistiden.

Kilde: GEUS.

Øresundsgletsjeren skaber endvidere en række tunneldale i landskabet, hvor smeltevandsloder under gletsjerne ledte vand væk mod vest. Disse tunneldale kan i dag bl.a. ses ved Køge Bugt fra henholdsvis Karlslunde til Lejre og fra Køge til Åmosen. De kan også ses i Nordsjælland i området mellem Vedbæk og Furesøen.

Fra omkring 14.000 år f.Kr. er området, der i dag danner de fire øer, isfrit. I stedet vokser tundrabevoksning frem, som vi i vores tid kender det fra arktiske områder. Med tundrabevoksningen kommer også rensdyr til regionen. Og det giver mulighed for det første erhverv i landet: jagt. Omkring 13.000 år f.Kr. kommer de første mennesker derfor også hertil. De ernærer sig som jægere af rensdyr, men formentligt også ved fiskeri af laks og ørred og ved at samle planter og skaldyr. Dermed starter Jægerstenalderen, der varer i flere årtusinder, hvor det primære erhverv for disse tidlige sjællændere, lollikker og falstringer er arbejdet som jægere og samlere.

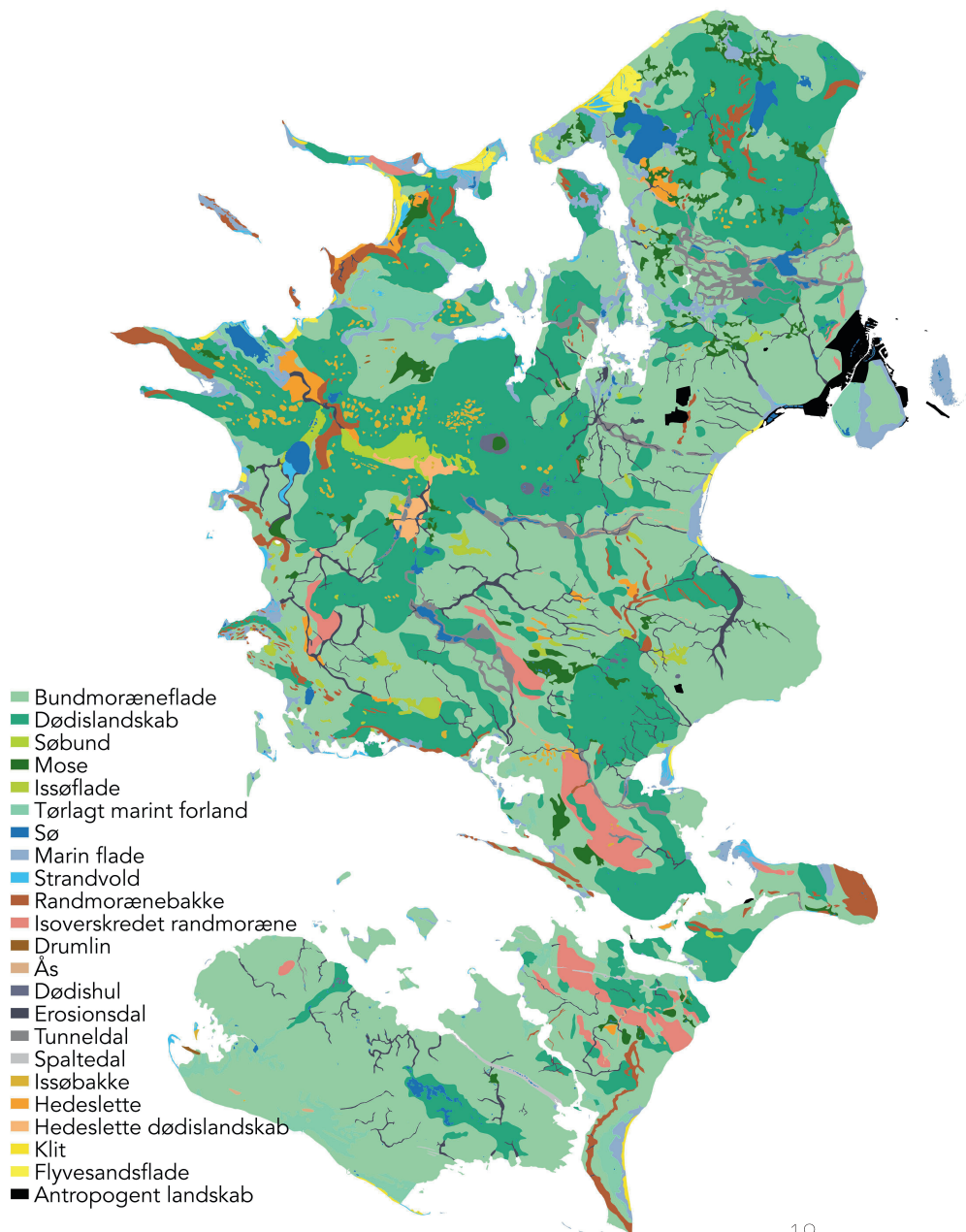
Omkring 9.700 år f.Kr. slutter Sen-Weichsel-perioden, og istiden er forbi. Temperaturen stiger betydeligt, og det muliggør en mere mangfoldig vegetation og plantevækst samt flere træarter i området. I starten af den varmere periode begynder primært birketræer og fyr at overtage landet. Senere kommer der flere træsorter til landet i perioden frem mod 4.000 år f.Kr., herunder hassel, elm, lind og eg. Til sidst i denne periode er store dele af de fire øer dækket af urskov. Urskoven var tættest på morænelerjordene, mens de sandede jorde i længere perioder havde flere græssletter.

Med de varmere tider ankommer også flere pattedyrsarter til området, herunder urokser, kronhjort, rådyr og vildsvin. Det muliggjorde nye jagtformer, og levestrategierne for jægerne voksede.

Figur 2.4:

Geomorfologisk kort (2018).

Kilde: GEUS.

Sjælland, Lolland, Falster og Møn opstår dog ikke med det samme, som vi kender dem i dag, selvom istiden er forbi. Efter gletsjernes tilbagetog forbliver Danmark, Skåne og Tyskland helt landfast. I Weichsel-istiden havde isudbredelsen medført, at havspejlet var betydeligt lavere end i dag, eftersom store mængder havvand var bundet op i is. Derfor var bl.a. store dele af Nordsøen tørlagt i en lang periode. Danmark var således landfast med England, via fortidslandet "Doggerland", der er opkaldt efter det kendte fiskeriområde Doggerbanke i Nordsøen. Hvis man havde tid nok og kræfter til at krydse floder og søer, kunne man således gå fra Sjælland til England.

Med iskappens tilbagetog stiger vandstanden gradvist frem til 5.000 år f.Kr. Særligt i perioden 7.000 til 5.500 år f.Kr. stiger vandstanden betydeligt. Nordsøen og Doggerland oversvømmes, og den engelske kanal opstår mellem England og Frankrig. I Danmark oversvømmes store dele af den nuværende havbund, og der skabes en række fjorde. Havvandet kommer via Skagerrak og Kattegat, og via disse presses saltvand ned gennem Store- og Lillebælt samt via Øresund mod Østersøen. Sjælland, Lolland, Falster og Møn bliver fysisk adskilt fra kontinentet. Øerne opstår, og transport mellem øerne og fastlandet er nu kun muligt med både og skibe. Øerne er opstået ved en central placering mellem Nordsøen og Østersøen, der skal blive meget vigtig langt senere i samfundets udvikling.

Med den stigende vandstand er øernes formation således nogenlunde fremkommet, som vi kender dem i dag, fra omkring år 5.000 f.Kr. Men det gælder dog ikke i Nordsjælland. Efter gletsjernes tilbagetrækning påbegyndes nemlig samtidig en langsom landhævning, der foregår sideløbende med havspejlets stigning. Denne landhævning går i en periode hurtigere i Nordsjælland end havstigningen.

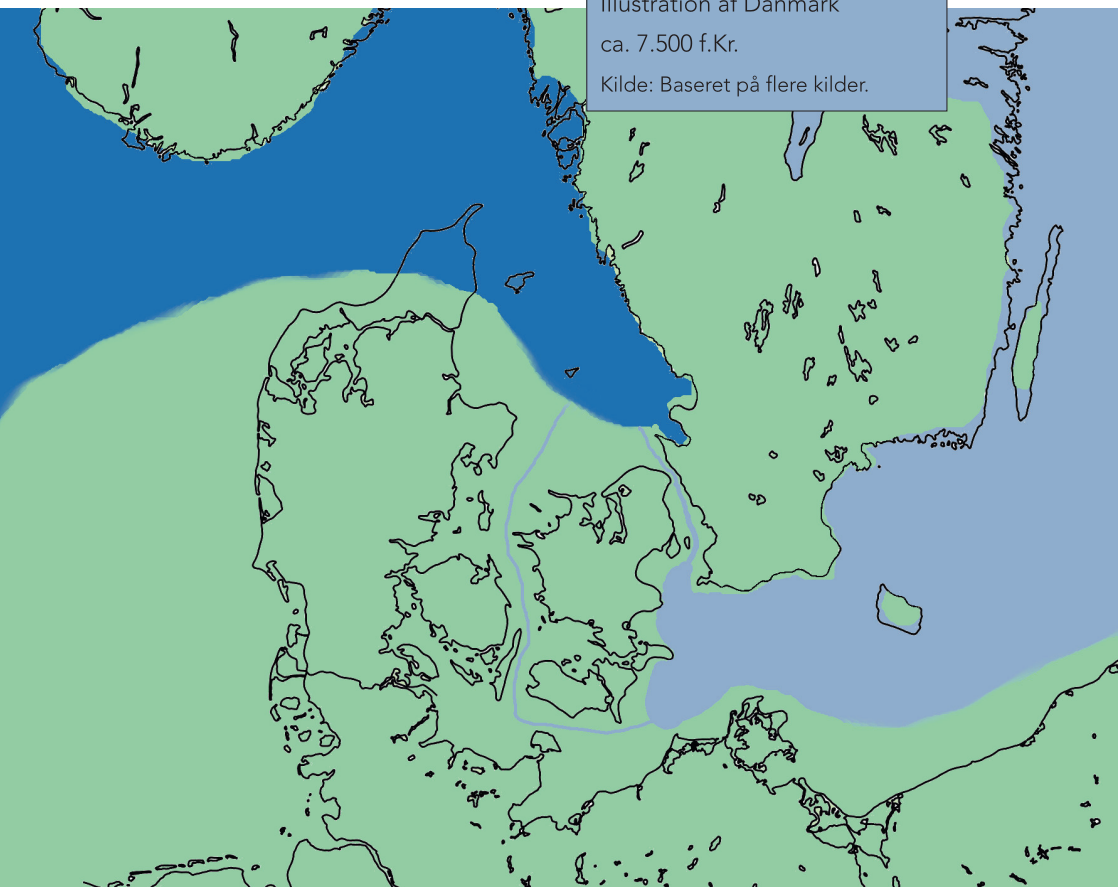
Nordsjælland rejser sig derfor mere og mere over havet, hvilket formentligt har reduceret størrelsen på de nordlige sjællandske fjorde, ligesom dele af de nuværende halvøer i Nordsjælland antagelig har været under vand, indtil landhævnningen i de seneste årtusinder bragte dem frem til overfladen.

Landhævnningen i Nordsjælland foregår stadig, og således forandres Sjællands fysiske landskab fortsat. Det foregår dog så langsomt, at vi i praksis ikke bemærker det.

Figur 2.5:

Illustration af Danmark
ca. 7.500 f.Kr.

Kilde: Baseret på flere kilder.

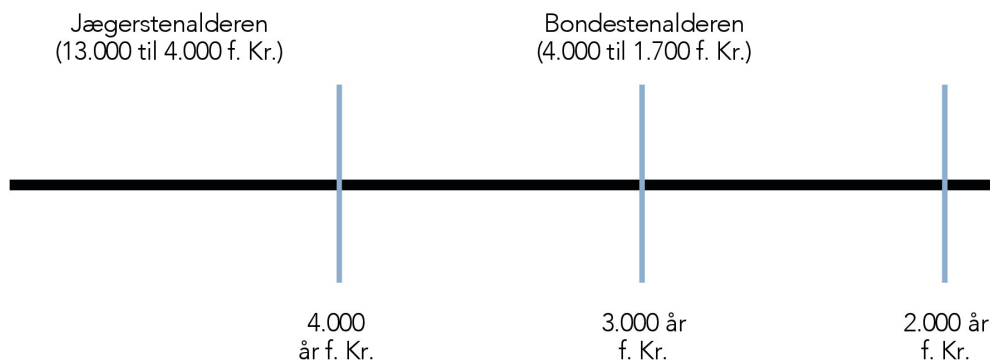
Menneskene ankommer, og samfundet begynder

Desværre ved vi meget lidt om menneskenes og samfundets udvikling på Sjælland, Lolland, Falster og Møn fra jægerstenalderen og frem til slutningen af vikingetiden. Det skyldes ikke mindst manglen på skriftlige kilder, men naturligvis også at langt de fleste artefakter fra denne periode enten er ødelagt eller rådnet op.

Vi kender således næsten udelukkende til samfundsudviklingen ud fra de få arkæologiske fund, der er fundet inden for de seneste 150 år, og ud fra de grave bygget af sten, der stadig kan findes i landskabet. På baggrund af disse kan man skabe en forståelse af samfundets udvikling. På figur 2.7 fremgår en række af de mest betydningsfulde fortidsminder, der er fundet på øerne. Men det skal som udgangspunkt accepteres, at der er meget, som vi ikke ved, og som vi aldrig finder svar på.

Som nævnt i det foregående afsnit har de første mennesker i området antagelig været rensdyrjægere, der indvandrede omkring 13.000 f.Kr. Jægerne har formentligt haft en vandringsrute, der fulgte rensdyrenes vandring fra Lolland og via Sjælland til Skåne.

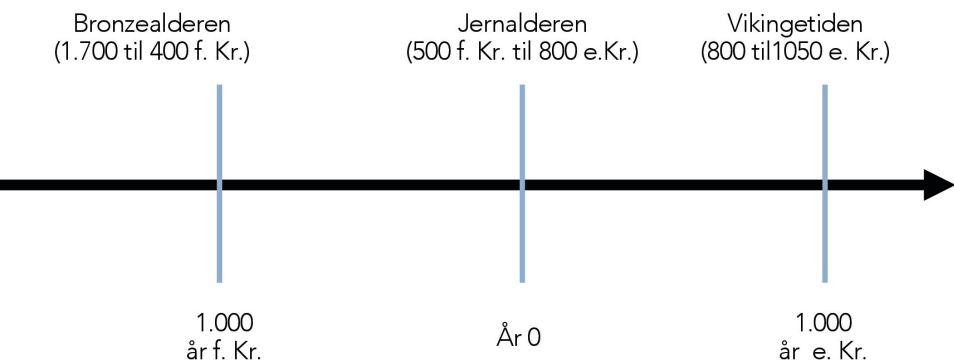
Figur 2.6: Perioder fra oldtiden til vikingetiden.

Der er således spor på Sjælland og i Skåne samt ved en boplads ved Krogsbølle på Vestlolland, der synes at bekræfte denne tolkning. I den periode har der stadig til dels været istid, ligesom landskabet har set ganske anderledes ud end i dag.

Ca. 9.000 år f.Kr. begynder jæger- og samlerkulturerne at ændre sig, da klimaet bliver varmere. Urskoven begynder at overtage landskabet, og der kommer flere dyrearter til landet. Der er fundet en række bopladser ved sjællandske moser, hvor der antagelig har været enfamilieshytter. Nye værktøjer som bue og pil muliggjorde fangst af bl.a. urokser, elsdyr, hjortevildt mv., der nu var ankommet. Mange af bopladserne er fundet ved moser, fordi de er blevet konserveret her, men også fordi de tidligere befolkninger antagelig har haft en tæt tilknytning til vådområderne og de muligheder for fiskeri, der tilbød sig her.

I slutningen af jægerstenalderen omkring 5.400 til 4.000 år f.Kr. bliver også vildsvin og sæler vigtige jagtobjekter. Og samtidig begynder man tilsyneladende at have mere permanente bopladser med flere familier. Ved Vedbæk og Strøby Egede, der ligger syd for Køge, har arkæologer fundet nogle af de første grave i danmarkshistorien, der stammer fra denne tid, og hvor flere er begravet sammen.

Omkring 4.000 år f.Kr. begynder regionens lange rejse mod at blive et landbrugssamfund. Bondestenalderen begynder. Historikerne diskuterer stadig, om det var de tidligere jægerkulturer eller helt nye befolkningsgrupper, der indvandrede og påbegyndte agerbruget. Men faktum er, at bondesamfundet opstår. De nye bønder begynder at fælde skov, dyrke jorden med hvede og byg og holde husdyr som køer, grise og får. Og bopladserne begynder at blive større. Det er en ganske betydelig transformation af samfundet fra 4.000 år f.Kr. til omkring 2.700 år f.Kr.

Vi kan stadig se tegn fra bondestenalderen i det åbne landskab på Sjælland, Lolland, Falster og Møn. Men de har nu ikke meget med agerbruget at gøre. Det er i stedet en række stendysser og jættestuer, der har fungeret som gravkamre. De er etableret omkring 3.500 til 3.100 f.Kr. og skabt af store granitblokke. Ved stendysserne er mindre granitblokke lagt i en formation rundt om et gravkammer, der var bygget af flere store granitblokke. Kendte stendysser er bl.a. Kongedyssen ved Allerød og Grønjægers Høj på Møn. Jættestuerne var komplekse, sammenhængende bygningsværker, der formede store gravkamre. Kendte jættestuer er bl.a. Kong Asgers Høj på Møn og Rævehøj ved Slagelse.

Man skal i øvrigt ikke lægge noget i ordets betydning af hverken "jætte" eller "konge". De tilnavne er først givet til strukturerne langt senere. Langt de fleste stendysser og jættestuer er desværre forsvundet, men man kan stadig besøge en række af dem på øerne.

Senere i bondestenalderen overgår man særligt på Sjælland til hellekister, der er en form for enkeltgrave, der bygges af relativt flade sten og dækkes af en gravhøj. Disse kan også findes i landskabet, men fremstår langt mindre ikoniske.

Figur 2.7:

Forhistoriske fund fra oldtiden.

Kilde: Egen produktion.

Bronzealderen begynder

Omkring 1.700 år f.Kr. begynder der at komme nye metaller til regionen, og bronzealderen begynder. Der er ikke nogen bronzeminer i umiddelbar nærhed af de fire øer, så bronzen er formentlig blevet importeret og handlet via Østeuropa. I bronzealderen inkluderede bopladserne typisk en til to gårde, der bestod af et langhus og flere småhuse. Det antages, at bygningerne primært blev bygget af tømmer og typisk ikke holdt mere end 50 år, hvorefter beboerne flyttede til nye bygninger. Kvæg bliver en vigtig ressource både som statussymboler og til fødevarer. Ligeledes bliver agerbruget mere avanceret og systematisk, og man begynder f.eks. at gøde jorden. Der sker også en større skovrydning, hvilket bl.a. giver tømmer til husbygning. Der har formentlig også været væsentlig skibstransport til og fra øerne, selvom der ikke er gjort arkæologiske fund, der bekræfter dette.

I det fysiske landskab i regionen kan vi i dag se levn fra bronzealderen i form af de tusindvis af gravhøje, som særligt var karakteristiske for den tidlige bronzealder. Det anslås, at der er omkring 4.000 gravhøje tilbage på Sjælland og 1.500 på Lolland og Falster. Men der har været mange flere. Med tiden er mange blevet ødelagt i forbindelse med landbrugets udvikling. Generelt kan man se, at de fleste bronzealderhøje derfor i dag findes i områder, hvor der er begrænset landbrug. Det gælder bl.a. på Asnæs ved Kalundborg Fjord, hvor der stadig findes over 100 høje fra bronzealderen. I bronze- og jernalderen var der her et åbent landskab med marksystemer, men i dag er der en tæt skov i området, hvilket har beskyttet højene fra overpløjning. En lignende observation kan gøres i Ovstrup Skov på Falster, hvor skovområdet har beskyttet op mod 50 mindre høje fra den yngre bronzealder mod overpløjning.

Den smukkeste beliggende gravhøj fra bronzealderen ligger imidlertid på toppen af Vejrhøj i Odsherred. Vejrhøj er skabt som en del af randmorænerne ved Odsherredbuerne, og medregnes gravhøjen, rækker bakken 121 meter over havets overflade. Fra toppen af Vejrhøj kan man se langt ud over Sejerøbugten og Lammefjorden, hvorfor det forekommer naturligt, at man har tillagt dette sted særlig betydning. Hvad gravhøjen indeholder, vides dog ikke, da den aldrig er blevet udgravet.

Ved Odsherred findes flere imponerende bronzealderhøje. Ikke langt fra Vejrhøj findes Dutterhøjene, der tilsvarende udgør en række bronzealderhøje, der også er lagt på toppen af en randmoræne. Lidt længere nordøst, mellem Højby og Nykøbing Sjælland, ligger desuden Syvhøje, hvoraf der desværre kun er seks tilbage, og som anslås at være fra omkring år 500 f.Kr. Heller ikke disse er udgravet, og der er altså stadig potentielle fund, som fremtidens arkæologer kan udgrave.

Ved den tørlagte mose Trundholm i Odsherred fandt en bonde i 1902 danmarkshistoriens nok mest kendte artefakt fra bronzealderen og et europæisk enestående fund: Solvognen. Vognen symboliserer en forestilling om, at Solen på en evig rejse over Jorden bliver trukket af en hest. Solen har formentligt haft en form for guddommelig status i bronzealderen som oplysende og livgivende kraft. Vi ved ikke meget om Solvognens tilblivelse, eller hvorfor den lå i en mose, om end man antager, at den har været udsat for en slags offergering. Arkæologer har dateret Solvognens fremstilling til omkring år 1.400 f.Kr., og den har formentligt også i datiden været et yderst værdifuldt objekt.

På grund af de mange bronzealderhøje og Solvognens fund i området omkring Odsherred og Kalundborg forekommer det nærliggende at antage, at området har været relativt rigt og magtfuldt i bronzealderen. På den tid havde landhævningen endnu ikke rejst Odsherred til det nuværende niveau, hvorfor der har været større fjorde og flere halvøer i området, hvilket kan have haft flere strategiske fordele.

Men som nævnt i indledningen af dette afsnit så er der meget, som vi ikke ved om perioden. Mange artefakter og gravhøje fra bronzealderen er forsvundet fra resten af regionen. Derfor er det også svært at konkludere noget om, hvor datidens magtcentre har ligget.

Figur 2.8:

Solvognen.

Kilde: Nationalmuseet. Licens: CC-BY-SA.

Jernalderens magtcentre

Omkring 500 år f.Kr. begynder man så småt at anvende jern i regionen, og jernalderen begynder. Jern bruges først til smykker, men senere begynder man også at anvende jern til redskaber. Der foregår formentligt ikke den store jernproduktion på de fire øer, men i Jylland har der vest for hovedopholdslinjen været tilstrækkeligt med myremalm i jorden til, at der kunne etableres en større jernproduktion, som også øerne får gavn af.

I jernalderen sker der ligeledes væsentlige ændringer af samfundet. Fra omkring 200 år f.Kr. begynder de første landsbyer at opstå i Vestjylland, og de når senere til Sjælland, Lolland, Falster og Møn. Ved landsbyerne fandtes flere gårde og landhuse, og nogle landsbyer har haft forsvarsværker tilknyttet f.eks. i form af volde eller hegn. Landsbyerne er formentligt blevet flyttet, når de har været udtjente. Fra jernaldertiden kendes også en ny form for marksystemer: digevoldingsagre – på engelsk kaldet Cetric Fields. Disse bestod af mindre markområder, typisk formet som et rektangel, der var omgivet af menneskeskabte diger. Hvad der præcis har været årsagen til denne form for organisering af markerne, er uklart, men det antages, at det må have haft en form for social eller økonomisk funktion.

Vi kan også med større sikkerhed fastslå, at der i jernalderen har eksisteret regionale magtcentre i regionen. Et af de første magtcentre, som arkæologerne har identificeret, er en slags fyrstesæde, der har ligget ved Hoby på Lollands sydkyst omkring år 0. Tilbage i 1920 fandt arkæologerne ved Hoby en af Nordeuropas rigeste grave fra jernalderen, der var fyldt med køkkenredskaber og service (se figur 2.9), der har været udarbejdet i datidens Italien, hvor Romerriget havde sin storhedstid.

Figur 2.9:

Gravfund fra Hoby.

Kilde: Nationalmuseet. Licens: CC-BY-SA.

I begyndelsen af det nuværende årtusinde fandt arkæologer endvidere resterne af en stor boplads, hvor der har været op mod ti bygninger, og hvor den ene formentligt har udgjort fyrstens hal. Bopladsen har været beliggende i kort afstand til havet, og det antages, at placeringen har haft en strategisk betydning, idet man fra positionen formentligt har kunnet kontrollere farvandet mellem Lolland og den tyske kystlinje omkring øen Femern. Bl.a. på grund af de for tiden atypiske store rigdomme og størrelsen af bopladsen antages det, at Hoby har udgjort et større regionalt magtcentrum.

Senere omkring 100 til 200 år e.Kr opstår formentligt et nyt regionalt magtcentrum i regionen. Dette magtcentrum ser ud til at have ligget på Stevns i ådalen ved Tryggevælde Å. Omkring 13 km syd for Køge ligger i dag byen Himlingøje, og her er der fundet en større gravplads, der formentligt har været anvendt i en længere periode i jernalderen. Gravpladsen ser ud til at have været anvendt af en større fyrsteslægt, der blev begravet med store værdier, bl.a. med cirkusglas (se figur 2.10), bronze og guld fra Romerriget, ligesom nogle har fået bygget mindre gravhøje. Men også mere ordinære borgere og trælle blev begravet på gravpladsen. Der er også fundet tegn på anlagte veje og overgangssteder, der indikerer, at området har udgjort et væsentligt økonomisk centrum. Arkæologer har spekuleret på, om der med fyrsteslægten er tale om Danmarks eller Sjællands første kongeslægt. Men det er ikke bekræftet af nogen skriftlige kilder, at der skulle have været en kongeslægt ved Stevns i denne periode, hvorfor dette må stå hen i det uvisse.

Lidt nordøst for gravpladsen er der fundet en større boplads ved Toftegård. Udgravninger har her identificeret ikke mindre end fem større haller, der formentligt på skift har fungeret som stormandshaller. Der er på bopladsen fundet en række internationale handelsvarer, herunder arabiske mønter, der

Figur 2.10:

Cirkusbægre fra Nordrup, Himlingøje.

Kilde: Nationalmuseet. Licens: CC-BY-SA.

signalerer, at der har været tale om en betydelig markedsplads. Bopladsen er dog tidsmæssigt anslået til at have fungeret fra omkring 500-tallet til 1000-tallet og er således periodemæssigt ikke i direkte relation til gravpladsen ved Himlingøje. På grund af den nære placering til Himlingøje forekommer det dog alligevel nærlæggende at antage, at der er en sammenhæng til den tidligere fyrsteslægt.

Ved Tissøs Vestbred på Vestsjælland har man ligeledes fundet spor fra to store haller, der har eksisteret fra omkring 500 år e.Kr. til 1.000 år e.Kr. Hallerne har været omgivet af større bopladser med en række mindre huse, og man har fundet tusindvis af artefakter herfra, herunder mange forgyldte sølv- og bronzegenstande og mønter, hvilket indikerer, at der har været tale om en vigtig handelsplads. Det antages traditionelt, at de store haller ved Tissø har været kongsgårde. Dog er det samtidig en hyppig konklusion, at en kongemagt ikke nødvendigvis har været permanent bosat ved Tissø, men at konger har boet her, når de passerede gennem Vestsjælland. Det forekommer mere sandsynligt, at kongernes primære hovedsæde i denne periode har været placeret længere mod nordøst – nemlig ved Lejre.

Med en kombination af en række historiske skriftlige kilder og nyere arkæologiske fund har historikerne efterhånden med relativt stor sikkerhed fastslået, at Lejre har udgjort en form for kongesæde for Sjælland og muligvis resten af Danmark i en periode under vikingetiden og frem til Danmarks nyere kongerække og kristne periode.

Der er ingen skriftlige kilder fra denne periode, som stammer fra Lejre. Men en række skriftlige kilder fra eftertiden beskriver Lejres position som kongesædet for sagnkongerne "Skjoldungerne". Det gælder bl.a. Lejre-krøniken, Saxos

Figur 2.11:

Hals- og armringe fra vikingetiden.

Kilde: Nationalmuseet. Licens: CC-BY-SA.

Danmarkshistorie samt Svend Aggesens Danmarkshistorie. Alle tre er formentligt skrevet i anden halvdel af 1100-tallet. Lejres position som kongeligt magtcentrum bekræftes endvidere i en række internationale kilder, herunder islandske sagaer samt tyske og franske kilder. Og så er det endda muligt, at det legendariske engelske heltekvad Beowulf foregår i Lejre. Men dette diskuterer historikerne stadig.

De historiske skriftlige kilder beskriver farverigt legenderne om kongerne "Skjoldungerne", der nedstammede direkte fra Odin, og som udøvede mange heroiske bedrifter. Men kildernes historiske nøjagtighed er formentligt yderst tvivlsomme. Og derfor har historikerne også været i tvivl, om det overhovedet kunne passe, at Lejre udgjorde et kongesæde. Men Lejres status som kongesæde synes nu at være bekræftet af fundet af resterne af større bopladsområder omkring landsbyen Gl. Lejre. For i midten af bopladserne har man fundet resterne af haller, der i datiden vil have forekommet enorme. Hallerne har antagelig fungeret som samlingssteder med en konge- eller fyrstetrone. Bopladserne og hallerne er af arkæologerne dateret til en periode mellem 500 og 1.000 år e.Kr. og dvs. nogenlunde samtidig med hallerne ved Tissø.

Lejre var på mange måder en god placering for en hovedstad på Sjælland. For det første er Lejre placeret centralt på Sjælland, hvilket givetvis har været en logistisk fordel for at kunne samle mennesker i hovedstaden og for at kunne kontrollere Sjælland. For det andet har området god og nemt tilgængelig landbrugsjord, ligesom området var fyldt med søer og vandløb, der bl.a. gav mulighed for fiskeri. Og for det tredje var det muligt at sejle næsten helt til Lejre via det, som vi i dag kalder Roskilde Fjord.

På trods af at Lejre har været en forhistorisk hovedstad for Sjælland, så har denne tidlige privilegerede position ikke medført, at Lejre har opnået nogen stor politisk eller økonomisk betydning på nutidens Sjælland. Gl. Lejre, hvoromkring de forhistoriske haller er fundet, er i dag en relativt lille landsby.

Licens: CC-BY-SA.

Forhistoriens betydning i dag

Som beskrevet i kapitel 1 er det grundlæggende argument for denne bog, at de historiske udviklingsforløb har afgørende betydning for udviklingen af Sjælland, Lolland, Falster og Møn. Det gælder også for "forhistorien" og oldtiden.

Det er tydeligt, at den geologiske udvikling har været vigtig for regionen. De fire øer har særdeles god lerholdig landbrugsjord – ikke mindst på de store moræneflader, der blev skabt under Weichsel-istiden. Øerne har aldrig været rige på naturligt forekommende mineralske råstoffer, der kunne danne grundlag for den økonomiske udvikling. Der er enkelte undtagelser, herunder Faxe Kalkbrud, der dog i sig selv ikke har været betydningsfuldt nok til at skabe regional økonomisk udvikling. Den væsentligste geologiske ressource i regionen har altid været den gode landbrugsjord.

Landbrugsjorden har dog ikke været lige god overalt på Sjælland. I nogle dele af regionen har dødislandskaber, store tunneldale eller større randmoræner ført til dårligere bonitet og vanskeligere landbrugsdrift. Det gælder bl.a. i dele af Nordsjælland, dele af Vestsjælland samt Odsherred. Det har i perioder haft en hæmmende effekt på udviklingen af købstæderne i disse områder. Som det vil fremgå af næste kapitel, har byudviklingen i områder med god landbrugsjord derimod været nemmere, da handel med landbrugsvarer har været et væsentligt element i udviklingen af købstæderne.

Det må tilsyneladende konkluderes, at der ikke er nogen stor sammenhæng mellem oldtidens udvikling af bopladser og magtcentre og den bystruktur, som opstår i middelalderen, og som stadig dominerer udviklingen i regionen i dag. I hvert fald har der ikke ved de større høvdingsæder og permanente bopladser fra jernalderen, som vi kender til, udviklet sig større

byer, der stadig findes i dag. Det gælder således hverken for området omkring Åmosen, Hoby, Toftegaard, Tissø eller Lejre. Først i middelalderen bliver bystrukturen tilsyneladende mere permanent, og det får som beskrevet i næste kapitel stor indflydelse på regionens udvikling.

Udvalgte kilder og videre læsning:

Frandsen, K. E og Bartholdy, N. G.(2017): "Lejre Kommune" i Den Store Danske på lex.dk.

https://denstoredanske.lex.dk/Lejre_Kommune

Jensen, J. (2012): "Gravhøjenes land i Danmarks Oldtid" på lex.dk.

https://danmarksoldtid.lex.dk/Gravh%C3%B8jenes_land

Knudsen, K. L.; Houmark-Nielsen, M. og Noe-Nygård, N. (2016): "Sen Weichsel" i Naturen i Danmark på lex.dk.

https://naturenidanmark.lex.dk/Sen_Weichsel

Larsen, B. (2016): "Farvandenenes dannelse" i Naturen i Danmark på lex.dk. https://naturenidanmark.lex.dk/Farvandenenes_dannelse

Nationalmuseet (2021): "Oldtid (indtil år 1050)" på Nationalmuseet hjemmeside

<https://natmus.dk/historisk-viden/danmark/oldtid-indtil-aar-1050/>

Smed, P. (2014): "Weichsel istiden på Sjælland" i Geologisk Tidsskrift, 1-42.

Thrane, H. (2009): "Oldtiden indtil ca. 800" på danmarkshistorien.dk.

<https://danmarkshistorien.dk/perioder/gamle-periodekapitler/oldtid-indtil-ca-800/>